

Key words: morpheme, sub morpheme, divisibility, the roots of adjectives, morphonological characteristics.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – к. ф. н., доц. Леснова В. В.

Ю. А. Чернобров (Біла Церква)

УДК 81'367:811.161.2

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
ВІД ПОЧАТКУ ДО 20-х рр. ХХ ст.**

Для початку ХХ ст. характерне продовження національних традицій у термінотворчому процесі, які заклали українські мовознавці в другій половині ХІХ ст. У 1905 р., із втратою чинності заборон на українську мову, в Східній Україні з'являються граматики української мови шкільного типу, автори яких продовжують опрацювання синтаксису, спираючись на теоретичні досягнення західноукраїнських мовознавців і доповнюючи його власними науковими здобутками.

„Коротка українська граMATика для школи” (1907 р.) Г. Шерстюка була призначена для початкової школи, тому містить невелику кількість синтаксичних термінів. Праця присвячена вивченню простого речення, у якому виділено *головні частини речення – підмет, присудок* [Шерстюк 1907: 5] та *пояснюючі додатки (другорядні члени речення): додаток – предмет; означення – додаток приложний*. Учений усвідомлює розгалуженість значень обставини, уживання якої зумовлене конкретною потребою характеристики дії, тому диференціація здійснена за трьома видами: *додаток нарічний міста, додаток нарічний часу, додаток нарічний способу* [Там само: 6]. Формально-синтаксичну типологію речення здійснено відповідно до наявності / відсутності другорядних членів: *речення просте* (за сучасною термінологією – *непоширене*) та *розширене* (тобто – *поширене*) [Там само: 6]. Г. Шерстюк використав власне-авторські терміни, наполягаючи на тому, що кожен учений обирає найбільш вдалу на його думку термінологію „і тим всім дає матеріал для майбутнього вироблення одноставної найкращої термінології” [Там само: 3].

Свої погляди щодо термінотворення в контексті захисту й утвердження наукової, політично незаангажованої концепції походження української літературної мови виклав І. Огієнко. Його праця „Українська граMATична термінологія. Історичний словник української граMATичної термінології з передмовою про історію розвитку її” була надрукована 1908 р. Цінність словника полягає в спробі автора зібрати всі мовознавчі

терміни й простежити, як вони змінювалися протягом усіх історичних періодів вивчення мовознавцями граматики української мови. Праця фіксує терміни граматик Л. Зизанія, М. Смотрицького, О. Павловського, І. Вагилевича, Й. Левицького, М. Лучкая до сучасних авторіві граматичних доробків. Дослідження І. Огієнка важливе з огляду на аналіз шляхів розвитку української граматичної термінології. Також словник мав великий вплив на подальші дослідження мовознавців, які намагалися дотримуватися правил термінотворення, викладених у цій праці. Провідним принципом І. Огієнка вважає творення термінів „з такого коріння, що існує в живій українській мові...” [Огієнко 1908: 9]. Термінологія має бути українською і зрозумілою: „кожний термін повинен повстати з українського коріння..., бажано б, щоб граматичний термін подавав одне розумінне, а не декілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій...” [Там само: 9]. Не менш важливим у термінотворенні І. Огієнко вважав те, щоб кожен термін своєю будовою не суперечив законам фонетики і морфології української мови, а також щоб термінологія будувалась на певних засадах, „а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних...” [Там само: 9] І тільки дотримуючись цих правил, філолог зможе створити українську граматику, яка буде доступна кожному.

За народну основу української мови і термінології та орієнтацію на східноукраїнську мовну практику й відмову від використання термінів західноукраїнських граматик виступив І. Нечуй-Левицький. Свої погляди він висвітлює в „Граматиці українського язика” (1914 р.), у статтях „Сьогочасна часописна мова на Україні” (1907р.), „Криве дзеркало української мови ” (1912 р.).

У своїй граматиці він використовує синтаксичні терміни, відмінні від термінології попередників. Розділ „Синтаксис” дослідник починає з вивчення *простого*, або *коротенького*, і *складчастого речень* (відповідно – *простого* і *складного*). Відповідно до наявності / відсутності другорядних членів учений використовує терміни *поширені*, або *розвиті*, й *непоширені речення* [Нечуй-Левицький 1914: 3, 4]. На відміну від авторів попередніх граматик, І. Нечуй-Левицький підібрав терміни для характеристики речень за комунікативною ознакою: *оповідальні*, *питальні*, *викрикувальні* [Там само: 5].

І. Нечуй-Левицький намагався відійти від скалькованих термінів. Замість назви *підмет* – *діяльник*, а замість *присудок* – *скажуєме*. [Там само: 7]. Для позначення другорядних членів трапляється використання трьох терміноодиниць. Сучасний термін *додаток* представлений у граматиці І. Нечуя-Левицького як *додаток*, *додаткове слово*, *доповнювальне слово* [Там само: 11]. Також учений розробляє класифікації кожного з другорядних членів речення. Наведені вище ілюстрації свідчать про прагнення І. Нечуя-Левицького до оригінальності в термінотворенні. Той факт, що автор використовує суфіксальні морфеми з експресивною семантикою, дозволяє кваліфікувати його

терміни як такі, що не відповідають мовознавчим вимогам. Однак відчутним є прагнення створити термінологію, засновану на народній мовній основі. Водночас граматика І. Нечуя-Левицького яскраво ілюструє труднощі, які супроводжували процес творення української синтаксичної термінології.

Велике наукове значення для упорядкування синтаксичної й граматичної термінології загалом мала праця під назвою „Грамматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві” (1917 р.). Укладачі ставили за мету застерегти авторів граматик від немотивованого використання деяких термінів, узятих із російської мови [ГТП 1917: 5].

Перспективність і новизна наукових поглядів характеризують „Практичну граматику української мови” В. Сімовича, що мала два видання – 1918 і 1921 рр. у Наддніпрянській Україні. Розділ „Складня” учений починає з вивчення речень за комунікативною ознакою: *оповідні, запитові, приказові, бажальні, заперечні речення*. Для номінації стверджувальних речень обирає оригінальний термін *притакливі*, який уперше вжито в граматиці. Речення, яке презентує одну думку, названо *поєдичним*, або *простим*, а їх поєднання – *зложеним* [Сімович 1918: 273]. Також В. Сімович розглядає *голе (непоширене) речення*, яке має лише *підмет і присудок – головні частини*, та *поширене додатковими (побічними) частинами речення: предметами (додатками), прислівниковими та прикметниковими додатками (означеннями й обставинами)* [Там само: 277].

Підмет має різновиди залежно від способу вираження. Уперше зустрічаємо поділ на *підмет граматичний*, що стоїть у першому відмінку, та *підмет логічний*, що може стояти у будь-якому відмінку. Ідеться про семантичний підмет. Фактично у реченні є виконавець дії, але граматично він не оформлений: *мете снігом* [Там само: 280]. Серед присудків учений виділив такий різновид, як *присудок прикметниковий: Дівчина (є, була) гарна* [Там само: 279]. Класифікацію *складнопідрядного (нерівнорядно-зложеного) й складносурядного (рівнорядно-зложеного)* речення учений повторює за С. Смалю-Стоцьким і Т. Гартнером [Там само: 302]. Суттєво доповнює синтаксичні вчення О. Курило в „Початковій граматиці української мови”, виданій у Львові 1921 р. Дослідниця здійснила диференціацію присудка з урахуванням формальних ознак. Присудок, виражений одним словом, названо *звичайним*, а присудок, що складається з двох слів, – *зложеним*. З огляду на відсутність одного з головних членів виділено *безпідметові та безприсудкові речення* [Курило 1921: 6].

Також дослідниця відзначає можливість функціонування синтаксично ізольованих компонентів речення, які „*показують до кого або до чого звертаємось*”, і добирає термін із прозорою семантикою – *слова зовні від „звати”* [Там само: 14]. Для позначення членів речення, що виражають однотипні поняття і перебувають в однакових

синтаксичних відношеннях з одним із членів речення – однорідних членів речення, вжито термін *однорядні частини речення* [Там само: 16].

О. Курило характеризує стилістико-синтаксичні особливості української мови на прикладі народної творчості й красного письменства у праці „Уваги до сучасної української літературної мови” (1925 р.). Значне місце в дослідженні належить *іменним конструкціям (бездієслівним зворотам), паратактичним сурядним сполученням* тощо [Курило 1925: 118]. Згадана праця має практичний характер і показує суттєві відмінності в слововживанні і поєднанні слів у реченні української та російської мов. Синтаксична термінологія майже не відрізняється від сучасної, а присутність синонімів і пояснень усуває труднощі у її розумінні: *складня – синтаксис; предикат – присудок* тощо [Там само: 186]. Авторка покладає сподівання на усталеність наукової мови і досягнення нею культурного рівня.

Серед числа підручників цього часу потрібно згадати „Українську мову” М. Грунського і Г. Сабалдира (1927 р.) та „Українську мову. Практично-теоретичний курс” П. Горецького та І. Шалі (1929 р.).

Автори першого підручника досліджують формальний зв'язок між компонентами синтаксичних одиниць, виражений відповідними мовними засобами – *залежність слів*. Формально-граматичний підхід з'являється у диференціації *складнопідрядного речення – нерівнорядно-сполученого*. Розмежування основних типів здійснюється *за злучним словом: що; який; котрий, котрий; хто, той; хто, кого; щоб; коли – тоді; коли – то* [Грунський, Сабалдир, 1927: 85 – 87]. П. Горецький та І. Шаля розвинули вчення про формальний зв'язок. Крім *залежності* або *підрядності* йдеться також про *згодження* і *прилягання* [Горецький, Шаля 1929: 153].

Усе зазначене свідчить про розквіт граматичної думки в Україні від початку до 20-х років ХХ ст. Мовознавці досліджують формальну структуру речення, словосполучення, синтаксичний зв'язок, способи вираження й типи головних і другорядних членів речення. Також учені розглядають синтаксис частин мови, відмінків, аналізують рідковживані конструкції в українській мові.

Збагачення теоретичної бази синтаксису української мови сприяло активізації пошуку терміноодиниць для позначення нових понять. Кожен учений намагався створити власний термін для функціонування в науковому середовищі. Граматичні праці початку ХХ ст. фіксують одночасне вживання декількох термінів на позначення одного поняття. Поступово теоретичні аспекти термінотворення починають займати вагоме місце у дослідженнях мовознавців. Здійснено спробу комплексної презентації історії граматичної термінології, формування чітких принципів термінотворчого процесу й вимог до термінів, одна з яких проголошувала національну мовну основу.

Література

Горецький, Шаля 1929 – Горецький П. Й. Українська мова : практ.-теор. курс / П. Й.Горецький, І. Шаля – К. : Книгоспілка, 1929. – 336 с.; **ГТМ 1917** – Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при українському товаристві шкільної освіти в Києві. – К., 1917. – 20 с.; **Грунський, Сабалдир 1927** – Грунський М. К. Українська мова / М. К. Грунський, Г. О. Сабалдир. – Х., 1927; **Курило 1921** – Курило О. Б. Початкова граматики української мови / О. Б. Курило. – Л. ; Винниця : З друк. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка: Поділля. – Ч. 2. – 1921. – 40 с.; **Курило 1925** – Курило О. Б. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Б. Курило. – К. : Книгоспілка, 1925. – 248 с.; **Нечуй-Левицький 1914** – Нечуй-Левицький І. С. Граматика української мови / І. С. Нечуй-Левицький. – К., 1914. – Ч. II. – 94 с.; **Огієнко 1908** – Огієнко І. І. Українська граматична термінологія : іст. слов. укр. грамат. термінології з передм. про історію розвитку її / І. І. Огієнко. – К., 1908. – 79 с.; **Сімович 1918** – Сімович В. І. Практична граматики української мови / В. І. Сімович. – Раштат, 1918. – 584 с.; **Шерстюк 1907** – Шерстюк Г. П. Коротка граматики для школи / Г. П. Шерстюк. – Полтава, 1907. – Ч. I. – 64 с.

Чернобров Ю. А. Тенденції розвитку української синтаксичної термінології від початку до 20-х рр. ХХ ст.

У статті розглянуто синтаксичну термінологію в мовознавчих працях від початку до 20-х рр. ХХ ст., розвитку якої сприяло збагачення теоретичної бази синтаксису, зокрема поглиблено вчення про формальну структуру речення, словосполучення, синтаксичний зв'язок, способи вираження й типи головних і другорядних членів речення, синтаксис частин мови, відмінків та рідковживаних конструкцій в українській мові. Залучено відомості історичних джерел, звернено увагу на внесок українських граматистів П. Горецького та І. Шалі, М. Грунського та Г. Сабалдира, О. Курило, І. Нечуя-Левицького, В. Сімовича та інших у формування синтаксичної терміносистеми на тлі попередніх наукових досягнень з урахуванням досліджень українських учених, що стосуються розвитку теоретичних аспектів термінотворення: формування чітких принципів термінотворчого процесу й вимог до термінів, одна з яких проголошувала національну мовну основу.

Ключові слова: термін, термінотворення, синтаксис, синтаксична термінологія, українські граматики.

Чернобров Ю. А. Тенденции развития украинской синтаксической терминологии с начала до 20-х гг. ХХ в.

В статье рассматривается украинская синтаксическая терминология в лингвистических трудах с начала до 20-х годов ХХ века, развитию которой способствовало обогащение теоретической базы синтаксиса, а именно: изучение формальной структуры предложения, словосочетания,

синтаксической связи, способы выражения и типы главных и второстепенных членов предложения, синтаксиса частей предложения, падежей и редкоупотребляемых конструкций украинского языка. Используются данные исторических источников, акцентируется внимание на вкладе украинских грамматистов П. Горещкого и И. Шали, М. Грунского и Г. Сабалдыря, О. Курило, И. Нечуя-Левицкого, В. Симовича и других в формирование грамматической терминологии на фоне предыдущих научных достижений с учетом исследований о развитии теоретических аспектов терминообразования: формирование принципов терминообразования и требований к терминам, одно из которых подразумевает национальную языковую основу.

Ключевые слова: термин, терминообразование, синтаксис, синтаксическая терминология, украинские грамматики.

Chernobrov Y. A. Trends of Ukrainian syntactic terminology in Ukrainian eastern grammar manuals from the beginning till 20-th of the XX century

The article deals with the syntactic terminology in Ukrainian grammar manuals from the beginning till 20-th of the XX century, which development was a result of enriching the theory of Ukrainian syntax: studying the sentence's formal structure, word-combinations, syntactic connections, ways of presenting and types of sentence's parts, syntax of parts of speech and rarely used constructions in Ukrainian. Using historical material the article is lighted up the contribution of such Ukrainian linguists as P. Horetskiy and I. Shalia, M. Grunskiy and G. Sabaldyr, O. Kurylo, I. Nechuy-Levytskiy, V. Simovych and others in formation of complete term system against the background of previous achievements. This article also is about the development of theoretical aspects of term-creating in Ukrainian scientist's linguistic researches. I. Ohiyenko tried to accept the main rules of term-creating. First, each term must build on the base of Ukrainian language with clear origin and depict only one notion. Also it mustn't create any wrong association. Every new term should be form according to the phonetic and morphological rules of Ukrainian language. Only following such steps, philologist can create grammar with such terminology, which will be understandable for everyone. And the main demand for each term is language's national base. After providing this research, we made certain that from the beginning till 20-th of the XX century scientists tried to create new terminology, following the main demand for term-creating, as we mentioned, and gave several possible terms for the functioning in the scientific surrounding. Also, the basic theoretical aspects of term's creating appeared and started to develop in Ukrainian linguistic.

Key words: term, term's creating, syntax.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013 р.

Прийнято до друку 26.04.2013 р.

Рецензент – к. ф. н., доц. Должикова Т. І.